

Ю.А.Пінчук*

ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ У СТУДІЇ М.КОСТОМАРОВА «ГЕТМАНСТВО БРУХОВЕЦЬКОГО»

У статті аналізується студія М.Костомарова «Гетманство Бруховецького» в аспекті її впливу на формування в українців національного самоусвідомлення. Акцентується увага на термінології («Руїна», «політичні бурі», «нація») тощо.

Сьогодні вважається аксіомою, що однією із знакових постатей українського відродження та національної історичної науки ХІХ ст. був видатний учений, письменник і громадський діяч Микола Іванович Костомаров (1817–1885). Водночас чимало науковців дотримується думки, що внесок М.Костомарова в розбудову національної академічної історіографії і творення української етнопонаціональної ідентичності ще належить оцінити майбутнім дослідникам¹. Тому актуальним є з'ясувати, як ці питання представлені в його фундаментальних дослідженнях з історії України, створених на багатій джерельній основі. Адже, працюючи з 1860 р. членом Археографічної комісії у Санкт-Петербурзі, він до кінця життя готував і редагував серійне видання «Акты Южной и Западной России» – унікальне зібрання документів із фондів Польського й Малоросійського приказів та Литовської метрики за 1361–1659 рр. Наукова діяльність у царині археографії, архівознавства та джерелознавства сприяла М.Костомарову стати одним із найкращих фахівців з української історії свого часу, а також забезпечила фактичний зміст його історичних монографій і досліджень. Серед них вирізняється неповторними й самобутніми подіями, явищами та процесами «Руина. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича».

Слід також зазначити, що найважливішим досягненням Миколи Костомарова як історика стало відтворення і реконструкція безперервності українського історичного процесу, обґрунтування його самостійності стосовно загальноросійської та польської історії. Отже, і тому є сенс зробити науковий огляд його праць саме з історії України і саме в аспекті тих ідей, котрі впливали на формування вітчизняної національної самосвідомості. Адже, на думку Михайла Грушевського, проголошені Костомаровим ідеї «ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістаються не пережитими й тепер. Один із безпосередніх причасників кирило-мефодіївських ідей – сеї кульмінаційної точки української самосвідомості, він тільки почасти встиг зреалізувати їх у своїй історичній творчості, і далеко більше заповів поколінням своїх наступників»².

У сучасній науковій літературі, зокрема, у книзі професора Торонтського університету (Канада) Павла Роберта Маґочія «Історія України», що вийшла друком 2007 р. у Києві, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко визнані трьома особами, «які стали символами українського національного відродження»³. Незважаючи на це, ім'я і творча спадщина М. Костомарова до здобуття Україною незалежності неупереджено оцінені не були. За часів царату і більшовизму імперська влада бачила в ньому

*Пінчук Юрій Анатолійович – д-р іст. наук, професор, ст. наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

ідейного ворога, затаврувала його «сепаратистом», «буржуазним націоналістом» тощо. Зокрема, після завершення недовгої «відлиги» у СРСР розпочався період загального придушення інакомислячих. Саме тоді заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, майбутній кандидат у члени політбюро, секретар ЦК КП України В. Маланчук у своєму листі від 22 липня 1972 р. до «ЦК КП України товарищу Щербицькому В. В.» стосовно принципів партійної та наукової критики, посилаючись на одну з публікацій в «Українському історичному журналі» (1971. – №2), писав: «Не менее показательной является развернувшаяся кампания за возведение в ранг прогрессивного, чуть ли не марксистского историка известного своими буржуазно-националистическими теориями и воззрениями М. Костомарова» (цитую за ксерокопією документа, яку 2004 р. презентував мені провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ Юрій Данилюк).

Звертаємо увагу на те, що «товарищ» Маланчук у своєму листі вжив щодо імені Костомарова ініціал М. замість Н., що нашттовхує на думку, чи був адресант компетентним у Костомаровій творчості? Принагідно зазначимо, що за характеристикою В. Врублевського – помічника В. Щербицького, Маланчук був людиною з подвійним дном, «котра зробила ставку на карту, яка не б'ється, – український буржуазний націоналізм», що книгу Маланчука про національне питання написали за нього, напевне, його підлеглі, «а він тільки трохи відредагував»⁴.

Отже, не дивно, що студії Костомарова тлумачилися сфальсифіковано, а деякі, переважно з історії Української козацької держави, такі як «Руїна», «Мазепа», «Мазепинці» та інші взагалі замовчувалися, були вилучені з наукового вжитку і поміщені у спецсховища. І це легко пояснюється, адже вони спростовували панівні у ті часи теорії російської «офіційної народності» та «загальноруської історії», а також теорію про Київську Русь як «колиску російського, українського і білоруського народів».

Книга, свого роду триптих, Миколи Костомарова «Руїна. Историческая монография 1663–1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича» вперше була надрукована у часопису «Вестник Европы» (1879. – № 4–6, 8, 9; 1880. №7–9) під назвою «Руїна. Историческая монография. Из истории Малороссии, 1663–1687 гг.». Отже, вона побачила світ через дванадцять років після опублікування студії «Гетманство Юрия Хмельницкого». Акцентуємо на цьому увагу тому, що у хронологічному і тематичному плані «Руїна» продовжує попередні наукові дослідження Костомарова з історії України-Гетьманщини: «Богдан Хмельницкий», «Гетманство Выговского», «Гетманство Юрия Хмельницкого». Усі вони, як і наступні, за хронологією подій і створення його праць «Мазепа» і «Мазепинці», мають бути по-новому прочитані та неупереджено оцінені, що є об'єктивною вимогою часу, причому – з врахуванням такого аспекту, як вплив їх на формування в українців національного самоусвідомлення.

«Руїна» неодноразово перевидавалася, зокрема увійшла до XV тому «Исторических монографий» (видання М. Вольфа. – Санкт-Петербург, 1882), до серії «Руська історична бібліотека» (Т., 1892–1894), до «Собрания сочинений Н.И.Костомарова» (видання «Литературного фонда». – Санкт-Петербург, 1905. – Кн. 6. – Т. 15) та до книги «Руїна. Мазепа. Мазепинцы: Исторические монографии и исследования» (Москва, 1995) із серії «Актуальная история России».

У проміжок виходу у світ дослідження про добу гетьманства Ю.Хмельницького і епоху Руїни Микола Костомаров опублікував понад

100 праць, у тому числі таку капітальну, як «Последние годы Речи Посполитой» (1869), низку концептуальних розвідок: «Начало единой державы в древней Руси» (1870), «Православие в современном восточном вопросе» (1876), «Полякам-миротворцам» (1877) та ін., поява яких була викликана не стільки науковими зацікавленнями їхнього автора, скільки тогочасними обставинами, ситуацією в країні і світі (Польське визвольне повстання 1863–1864, російсько-турецькі війни, народницький рух, національно-визвольна боротьба народів Балканського півострова проти гніту Туреччини та інші події, а також діяльність в Археографічній комісії тощо). Хоча, як відомо, Костомаров не раз підкреслював, що сфера його інтересів і практики – це сива давнина.

Слід зазначити, готуючи монографію, М.Костомаров намагався забезпечити дослідження належною джерельною основою шляхом пошуку і публікації відповідних документальних матеріалів у 15-томному виданні «Акты Южной и Западной России» (Санкт-Петербург, 1863–1892). Саме документи цієї збірки (т. VI–X) стали одним із найважливіших джерел для підготовки Миколою Костомаровим монографії «Руїна». Структурно вона складається з передмови, трьох самостійних, але задумом зв'язаних частин, що стосуються гетьманства Брюховецького, Многогрішного і Самойловича.

За визначенням М.Костомарова, «“Руїною” називається в історії малоросійського краю доба смут, що потрясли цей край у другій половині XVII ст. – переважно з розділення гетьманщини на два гетьманства по двох сторонах дніпровського узбережжя. Цей період можна вважати з другої половини 1663 р. по липень 1687 р., в керування трьох затверджених московською владою один за другим гетьманів: Брюховецького, Многогрішного і Самойловича – до обрання, замість останнього, в гетьмани Мазепи. Назва «Руїна» – не вигадана; вона залишилась у народних спогадах, особливо стосовно Правобережної України, котра буквально була перетворена в “руїну”; позбувшись свого народонаселення на деякий час, тамтешній край перетворився у цілковиту пустелю»⁵.

Примітно, щоб там не казали з приводу оцінки М. Костомаровим поста-ті І. Мазепи, незаперечним є те, що з його гетьманством він пов'язує завершення в Україні жахливої доби Руїни.

Як видно з передмови до дослідження, М.Костомаров, крім збірника «Акты Южной и Западной России», користувався як вітчизняними, так і зарубіжними історичними друкованими джерелами. Їх перелік налічує 31 позицію, у тому числі це «Архив Юго-Западной России», «Памятники, изда-ные Временной комиссией для разбора древних актов», «Полное собрание за-конов Российской империи» (тт. I–IV), праці О.Лазаревського, С.Соловйова, П.Симоновського, літописи Г.Грабянки, С.Величка та ін.

Перша частина Костомарового триптиха «Руїна», тобто студія «Гетманство Брюховецького», що є предметом нашого розгляду, розпочинається ви-кладом подій, пов'язаних зі спільним походом 1663 р. гетьмана Правобережної України П.Тетері та короля Яна II Казимира з татарами на Лівобережжя, з воєнними діями і хвилею повстань проти польських окупантів і їх союзни-ка Тетері та його втечею 1665 р. до Речі Посполитої (розділи I–V). У контексті зазначених подій М.Костомаров відобразив багато різноманітних питань, се-ред яких гострий конфлікт П.Тетері з І.Виговським, що закінчився розстрі-лом останнього, ініціювання цим гетьманом ув'язнення архімандрита Гедео-на (Ю.Хмельницького), а також активізація після страти Я. Сомка дій кошо-вого, а з червня 1663 р. лівобережного гетьмана І.Бруховецького тощо.

У сучасній науковій літературі, яка стосується державної ідеї за козацької доби, зазначається, що, незважаючи на істотні відмінності у політичних орієнтаціях і поглядах Я.Сомка та І.Брюховецького, вони все ж прагнули «зберегти державний устрій Лівобережжя, єдність козацької України, виворену в ході революції модель соціально-економічних відносин та характер протекції (васалітету) автономії у стосунках Гетьманщини з Росією»⁶.

Тема даної статті теж пов'язана з важливим питанням, а саме – національного самоусвідомлення в контексті згаданого історичного періоду у тлумаченні М. Костомарова. Тому становлять інтерес також й оцінки поста-ті Костомарова і його творчої спадщини з історії козацтва сучасними вченими, зокрема така: «У ХХ ст. українська історична наука увійшла з фундаментальними працями з історії козацтва В.Антоновича, Д.Яворницького, М.Костомарова, П.Куліша, М.Грушевського та багатьох інших учених. ... Вони, по суті, становлять золотий фонд вітчизняної історіографії і значною мірою проторили шляхи серйозної наукової розробки історії цього суспільного феномена»⁷. Отже, із врахуванням вищезазначеного, здійснюватимемо науковий аналіз Костомарової студії «Гетманство Брюховецького» в аспекті формування самоусвідомлення української нації.

Відразу вважаємо принциповим наголосити, що, інтерпретуючи події вітчизняної історії, М. Костомаров застосовував, причому одним із перших в українській історіографії, термін «нація» щодо народу України, у тому числі у праці, яка нами розглядається. Запровадження терміна «нація», поряд із більш поширеним «народ» стосовно української історичної спільності людей, підкреслювало відрубність українців як етносу, з власними особливостями історичного, економічного й культурного розвитку на певній території, від інших народностей, що мало велике значення у сенсі ствердження ідентичності національної.

У процесі докладного викладу тогочасних подій М.Костомаров приділив увагу українському військовому і державному діячу, полковнику І.Богуну, який за дорученням короля Яна II Казимира з початку 1663 р. командував правобережними полками і брав участь у поході гетьмана П.Тетері на Лівобережну Україну. Автор зазначив, що Богун під час стоянки польського війська поблизу Глухова передавав таємно глухівцям звістки щодо руху і намірів поляків, а козаки, якими він командував, за його наказом стріляли «не на свою братію-глухівців, а в повітря»⁸. Також у цій студії повідомляється, що Богун розпочав таємні переговори з І.Брюховецьким і домовився з ним про напад на польські війська з тилу під час їхньої переправи через Десну, тим самим посприявши «москвитянам», і таким чином завдати поразки ляхам. Але через необачність московських воєначальників цей план не здійснився, запідозрений у зраді Богун був схоплений поляками і в лютому 1664 р., за вироком польового суду, що відбувся біля Новгорода-Сіверського, розстріляний разом із кількома його співучасниками.

На основі цієї та багатьох інших подій учений констатував, що «українці, збиті з толку смутними обставинами своєї батьківщини, самі не знали, чого їм триматися, і хапалися то за те, то за інше за що схопитися у дану хвилину вважали можливим; тому в них відбувалися безперестанні зради і приставали вони то до тієї, то до іншої з воюючих між собою сторін. Нічого не значило для багатьох із них сьогодні служити царю, завтра присягнути королю, то перейти з-під влади Брюховецького під владу Тетері, то знов із-під влади Тетері поступити під владу Брюховецького»⁹.

Певна річ, ці слова автора не дуже лестили національному почуттю українців, проте не могли їх не хвилювати і своєю об'єктивною інтерпретацією милого сприяли формуванню у них реального суспільного світогляду.

Отже, і далі звертатимемося до тих особливостей вітчизняної історії доби Руїни в роз'ясненні М.Костомарова, які мали позитивне значення для розкриття історіософії національного розвитку, творення національної думки.

М.Костомаров не залишив поза увагою також постать І.Виговського, який із 1660 р. мав сенаторське звання, а під час правління П.Тетері брав діяльну участь у підготовці повстання 1664 р., був викритий і розстріляний із наказу комісара С.Маховського у березні того ж року. На думку М.Костомарова, якби І. Виговському та П.Тетері доводилося міряться послугами, наданими Польщі, котрій вони служили, «перевага залишитися повинна була за Виговським, по важливості того, що він зробив для неї, будучи гетьманом»¹⁰. У праці показано, що звістка про страту Виговського рознеслася поміж повсталим поспільством і посилила обурення проти польської влади. Супротивники у Чигирині шукали його погібелі і «таємно підсиляли до Брюховецького», а той 23 березня 1664 р. із Переяслава розіслав універсал, звернений до жителів Правобережної України. В універсалі, зазначав М.Костомаров із посиланням на «Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов», Брюховецький сповіщав, що йде на правий берег Дніпра з тим, щоб і цю сторону позбавити «від татар, котрі спустошували край під приводом свого союзу з поляками, звільнити руський народ в Україні від ярма іновірних ляхів, очистити край від людських плевелів, що вирости між пшеницею, і приєднати праву сторону України, разом із лівою стороною, до монархії єдиновірного государя»¹¹. У примітці під цим текстом автор студії зауважив, що Брюховецькому вже була в той час відома доля Виговського, як свідчать його слова в універсалі: «Коли одні із братій ваших попадають у бусурманську неволю, інші гинуть лютою смертю від ляхів, як потерпіли від них Богун, Виговський, Носач зі своїм зятем і інших немало»¹².

Коментуючи універсал Брюховецького, Костомаров звернув увагу на таку особливість, що гетьман Лівобережної України переконував жителів Правобережжя розправитися з поляками ще раніше, ніж встигнуть прийти Ромодановський із великоросіянами та з калмиками, зробивши, таким чином, зайвою стоянку у своєму краї цих союзників. Отже, виводив Костомаров, розпалюючи народні поривання на користь московської сторони, гетьман у своєму ж збуджувальному універсалі виливав, так би мовити, відро холодної води на прагнення народу до тієї ж московської сторони, «показуючи великоросійських ратних людей такими пособниками, з котрими небажано довге співжиття»¹³. Тут спостерігаємо певну тотожність у негативно-му ставленні гетьманів України здавна, принаймні від П.Сагайдачного, до російської самодержавної влади (царату). Розвідки Костомарова, зокрема студія «Гетманство Брюховецького», яскраво подають цей аспект, а відтак екстраполюють його на свого читача.

Продовжуючи тему народного повстання проти поляків, М.Костомаров зазначив, що Брюховецький не міг посилати допомоги повстанцям, отримуючи з Москви одні обіцянки, які не виконувалися, але повстання не припинялось, а із січня 1665 р. почало йти успішніше.

При відображенні історії періоду Руїни та її визначніших діячів М.Костомаров застосовував рідкісні для того часу поняття і терміни, котрі є складовою, як частково нами вже зазначалося, своєрідного понятійного апарату і наукової термінології цього вченого. Зокрема, пояснюючи мотиви втечі гетьмана П.Тетері у червні 1665 р. до Польщі, Костомаров писав: «Сподівався Тетеря, що король дасть йому маєтність, і він буде собі жити в достатку, віддалившись від політичних бурь»¹⁴. Тобто, на думку історика, для доби Руїни притаманні не лише суспільний занепад козацької України, де-

градація провідних ідей, які, власне, освячували існування козацтва як стану в результаті морального розкладу суспільства тощо, але і політичні бурі. Отже, Костомаров не тільки один із перших увів термін «руїна» до наукового вжитку, а й поняття «політичні бурі» стосовно періоду Руїни. Отож, занепад України-Гетьманщини у 60-х – на початку 80-х рр. XVII ст. можна характеризувати як період Руїни або політичних збурень.

У 1670 р. Тетеря втік до Молдови, а звідти – до Адріанополя і віддався під протекцію турецького государя. «Ні місця, ні часу його кончини ми не знаємо»¹⁵, – зазначав Костомаров. У сучасній науковій літературі є відомості, що на початку квітня 1670 р. П.Тетеря був отруєний¹⁶.

На думку М.Костомарова, з падінням Тетері Правобережна Україна ступила ще далі у вир суспільного розкладання. «До цих пір, зазначається в його студії, поспільство вагалось між московським царем і польським королем, тому що то були дві сили, можна з яких тягнула до себе Україну. Поспільство повставало і озброювалось, – одна половина його за царя, інша – за короля. В одних був пункт, звідки очікувалася підмога, в Каневі, де перебував царський гетьман Брюховецький, в інших – у Чигирині, Білій Церкві або взагалі там, де перебував гетьман, поставлений королем. Одні очікували допомоги від царського війська, інші – від польського. Так було до цих пір. Тепер польські війська пішли з України, а московського війська не дочекалися царські прибічники Правобережної України і тому повинні були все більше і більше холонуть у своїй прихильності до Москви. Отже, на Дорошенка чекала дилема: пристати до Польщі, або до Москви. «Не приставав ще ні до тієї, ні до другої Дорошенко, а тримався поки одних татар; татари були тоді союзники польського короля, і тому природно було Дорошенку (полковник черкаський, після втечі Тетері став 1665 р. гетьманом Правобережної України. – Ю. П.), спираючись на татар, шукати утвердження від польського короля»¹⁷.

У той час, коли відбувалися в Україні ці події, Брюховецький, повідомляється у студії, перебував у Москві, куди прибув 11 вересня 1665 р. М.Костомаров докладно охарактеризував перипетії перебування І. Брюховецького у Московії та розкрив їхні наслідки як для самого гетьмана, так і для Лівобережжя й України в цілому. Зокрема, історик акцентував увагу на тому, що гетьман І.Бруховецький повернувся в Україну важкою і грозною людиною, обласканий московською владою з небувалим для козака титулом боярина-гетьмана. Козакам не подобалося і його боярство, та зведення у дворянське достоїнство старшин і полковників. У той же час, зазначав автор студії «Гетманство Бруховецького», у с. Андрусові поблизу Смоленська відбувалися перемовини уповноважених із боку Польщі та Росії з метою укласти мир, (ідеться про Андрусівське перемир'я між Росією і Польщею щодо припинення польсько-московської війни 1654–1667 рр. за рахунок розчленування України, укладене 30 січня (9. 02.) 1667 р., за яким Лівобережна Україна входила до складу Російської держави, а Правобережна залишалася за Польщею, два роки без Києва, тощо).

На думку М.Костомарова, у цій ситуації П.Дорошенко, не бажаючи визнавати над Україною не тільки московської влади, але, ще більше, польської, звернувся у Крим до хана з пропозицією завдати московській стороні поразки і підпорядкувати лівий берег України верховній владі Туреччини. «Давши надію на вступ у підданство Туреччині, – зазначається у Костомаровій студії, – Дорошенко просив хана, як турецького данника, рушити свою орду на Польщу. ...Польський король, попереджуючи дальші наміри хана і Туреччини, намагався уладнати з ними дружельюбним способом і від-

хилити від прихильності до Дорошенка»¹⁸. У результаті між Портою і Польщею був підписаний мир, «в якому, – вважав дослідник, – сильніші були зобов'язання з боку Польщі, ніж із боку Туреччини»¹⁹. Як зазначав Костомаров, на цей мир у Криму «небагато звертали уваги». Водночас він пояснював, що «задум Дорошенка віддати Україну у протекцію Туреччині з тим, щоб із допомогою турків і татар позбутися від ненависного Андрусівського договору, не міг поділитися зі співчуттям усіма козаками ні в Україні, ні в Запоріжжі»²⁰.

Виклавши низку тогочасних подій (антимосковське повстання, боротьба І. Сірка проти Кримського ханства, опір польським військам тощо), учений дійшов висновку, котрий, як побачимо, залишається неспростовним. Зокрема, він зазначав, що у Дорошенка, як і у багатьох тодішніх малоросіян, була одна задумана мета – зробити Україну самобутньою державою. Але після Андрусівського договору з такою думкою неможливо вже було спиратися ні на Москву, ворогуючи з Польщею, ні на Польщу, відступаючи від Москви; обидві заявили себе вороже національним прагненням козаків; доводилося протидіяти разом двом державам – і московській, і польській, а тим часом усередині України аж ніяк не було ні згоди, ні ясності прагнення. Шукачам самобутності здавалося тоді єдиним засобом ухопитися за що-небудь третє, за таке сильне, щоб воно хоча б тимчасово могло однаково діяти і проти Московської Держави, і проти Польщі за Україну. Таким третім для Дорошенка тоді була Туреччина. Виходячи з викладеного, Костомаров резюмував: «Сподівалися, що Туреччина залишить Україну під її власним місцевим управлінням, не порушуючи ні віри, ні звичаїв, і задовольняючись лише деякого роду васальною залежністю»²¹.

Розвиваючи попередню думку, дослідник пояснював, що у всіх відношеннях примирення в Андрусові було противне українцям. Вони відчували і бачили, що їхні завітні надії розбиваються у прах, що Україна стає здобиччю двох держав, котрі на свій розсуд роздирають її, ділять між собою навпіл, не запитуючи, бажає чи не бажає того український народ. Цьому народу, зазначається в дослідженні М. Костомарова, не тільки не дають приводу плекати думку про державну самобутність своєї вітчизни, але навіть не дозволяють вважати себе відмінним народом. Проти такого ставлення сусідніх держав до України, пояснює автор студії, «словом і ділом волав Дорошенко», і тому любили його українці, і зберіг би він таку чарівність до кінця, коли б його зв'язки з мусульманами не призвели до печальних наслідків, «налаштувавши проти нього народ»²².

Водночас М. Костомаров зазначав, що Брюховецький, навпроти, з дня на день відчував фальшиве становище, в якому опинився, думаючи прислужитися Москві та утвердити свою владу над малоросійським краєм при московському уряді. Українці, писав автор, почали зазнавати чуже їм великоросійське управління. Народні нарікання зростали, всі ненавиділи Брюховецького з усім тим, що від нього йшло. На думку Костомарова, Брюховецький був одним із тих дрібних егоїстів, котрі, захоплюючись майбутніми вигодами, хапаються за все, що здається їм ближче і тому легше, мало думають про далекі наслідки, а потім, коли побачать що обманулися, так само легко і стрімко звертають у протилежний бік. Брюховецький усвідомив, пояснював автор, що запровадження московських порядків збуджує до нього ненависть, і він думав, що народ перестане його ненавидіти, лише тільки він своїми вчинками покаже, що не догоджає московському уряду на шкоду своїй нації. Костомаров зазначав, що цей гетьман Москви ніколи не любив, він тільки падлючив і

плазував перед нею, сподіваючись, що вона завжди може охоронити його. Але його надії, як зазначається у студії вченого, не зовсім оправдувалися, тому що Москва не занадто швидко і не занадто співчутливо готова була догоджати йому в такій мірі, як він догоджав їй, адже вороги могли його знищити, раніше ніж Москва вирішила б врятувати його. На думку Костомарова, для Москви «по суті було байдуже: того, чи іншого захочуть козаки собі гетьманом, аби тільки цей гетьман був вірний і покірний московському уряду»²³.

У наш час стосовно І.Брюховецького пануючою в українській історіографії є оцінка, згідно з якою, гетьман, «переживаючи еволюцію поглядів, проторив шлях, яким згодом пішов І.Мазепа: усвідомивши згубність для козацької України («вітчизни нашої милої») російської політики, він підготував й очолив взимку 1668 р. антиросійське повстання на теренах Лівобережжя, Запорожжя і Слобожанщини»²⁴.

Серед тлумачень сучасними істориками прагнення П.Дорошенка, як і його попередників – Ю.Хмельницького, П.Тетері, І.Брюховецького, до об'єднання розділеного на дві частини Українського Гетьманату, найпоширенішим є таке, в котрому стверджується, що це прагнення «так і не було втілено в життя»²⁵.

Узагальнивши викладені вище думки, зазначимо, що М.Костомаров як учений спромігся довести наявність в українському суспільстві доби смут, названої «руїною», національної ідеї: «зробити Україну самобутньою державою». Це було винятковим досягненням не тільки Костомарова, а й вітчизняної історіографії другої половини ХІХ ст. Отже, цей історик заявив про себе як яскравий виразник і пропагандист головного громадського прагнення стосовно державного статусу України, а також завітних національних мрій предків і сучасних йому українців.

М.Костомаров у завершальному, ХІІ параграфі студії «Гетманство Брюховецького», виклав на основі джерел події, пов'язані з виступом цього гетьмана проти царських ратних людей і вступом П. Дорошенка на лівий берег Дніпра, а також пов'язані з народними повстаннями, взаєминами Дорошенка і Брюховецького під Опішнею тощо, та вбивством останнього у червні 1668 р. лівобережними козаками біля Диканьки. У процесі відображення цих та інших конкретних подій історії, підкріпленого належними джерелами, автор висловив низку думок, окремі гіпотези та ідеї, що заслуговують на увагу з огляду на тему нашої статті. Зокрема, висвітливши раду, яка відбувалася 1 січня 1668 р. у Брюховецького в Гадячі, Костомаров зазначив, що після цієї ради гетьман відправив посланців до Туреччини з пропозицією до султана взяти у підданство українців із тим, щоб султан зобов'язався захищати нових підданих від зазіхань Росії та Польщі. При цьому автор наголосив на такій суттєвій деталі, що «Брюховецький випрошував собі право бути васальним князем України під зверхністю Туреччини, подібно до семиградського князя, і сидіти на княжому престолі у Києві»²⁶.

Отже, вчений спромігся показати, що задуми гетьманів у своїй основі на певних етапах розвитку подій за часів Руїни були однаковими. І він мав рацію, адже в історичних дослідженнях сьогодення резюмується, що об'єднана Україна «могла б із часом відмовитися від васально залежного становища й започаткувати власну традицію монархічного правління»²⁷.

У студії М. Костомарова приділено також увагу раді, яка відбулася у січні 1668 р. у Чигирині в Дорошенка, на якій він так дорікнув

Брюховецькому: «чоловік худий і непородистий, навіть взяв на себе такий тягар і віддав козаків Москві з усіма податями? Того з віку у нас не було!»²⁸. І на цій раді, як і на тій, що відбувалась у Брюховецького, зазначав автор студії, «вирішили відрізатися від Московської держави і від Польщі та піддатися Туреччині, в надії васальної самобутності під її владою»²⁹. Історик також показав, що Брюховецький «підступним способом» вигнав із Гадяча воеводу та царських ратних людей і хотів таким же чином випровадити їх і з інших українських міст, гетьман умовляв усіх забути всіляку «недружбу до своєї братії і стати проти зловмисних москалів», але Брюховецький не міг уже ніякою брехнею, пояснюється у студії, погасити в народі ненависть, що розгорілася до нього³⁰.

У червні 1668 р. на Лівобережжю України, де у той час відбувалось антимосковське повстання, вступили війська під проводом П.Дорошенка. Поблизу Опішні в момент з'єднання військ двох гетьманів лівобережні козаки вбили Брюховецького. Дорошенко був проголошений гетьманом усієї України, але відразу змушений був повернутися на Правобережжя для боротьби проти агресії Польщі та її ставленика на гетьманство. М.Костомаров зазначив, що Іван Брюховецький був похований за християнським обрядом з усіма почесностями у церкві Богоявлення, в Гадячі, ним же побудованою³¹. Безперечно, на це була згода гетьмана України П.Дорошенка.

На думку сучасних учених, «мрія Дорошенка, хоча й ненадовго, здійснилася. Він нарешті зумів зробити те, що не вдавалося його попередникам – Ю.Хмельницькому й П.Тетері, а саме – об'єднати розтерзану сусідніми монархами та внутрішніми чварами Україну»³². Цей факт знайшов відображення також у Костомаровій студії «Гетманство Брюховецького», що засвідчує її об'єктивність стосовно інтерпретації минулого, а відтак позитивний вплив на формування в суспільстві національної ідеології державотворення.

Свою працю М.Костомаров завершив стислою, глибокою і неупередженою характеристикою особистості гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького, котрого зобразив у контексті історії, як діяча складної епохи, як людину зі своїми особливостями і неповторністю. Отже, у науковому баченні М. Костомарова, Брюховецький був достойним явищем своєї епохи, так вдало прозваної «руїною», розуміючи тут руїну не тільки матеріального, але й морального побуту у краї. Піднесений на верх величі міжусобицями, він наштотхнувся на московську політику, розгубився і закінчив своє поприще ганебним чином, тому що, на думку вченого, спільно зі своїми старшинами допустили введення великоруського порядку в управлінні Україною з порушенням старини. Згодом, як показано у студії М.Костомарова, «загубив Брюховецький голову, вдарився у противне – у зраду тому, що облагодіяло і піднесло його! І він загинув жакливим, але достойним своїй аморальності способом. У народній пам'яті він не залишив по собі нічого, крім ненависті та презирства, а потім – вічного забуття»³³.

Історичний портрет гетьмана І.Брюховецького у викладі М.Костомарова був доступним для розуміння не тільки фахівцям, але і широкому загалу читачів, усім, хто цікавився історією України, її знаменитостями, у тому числі й тими, які мали негативний ореол. І це відіграло велике значення в розвитку вітчизняної громадянської самосвідомості, зважаючи й на те, що нерідко негативний фактор виконував позитивну роль.

Як виходить з наукового аналізу студії «Гетманство Бруховецького», а отже – і монографії М.І.Костомарова «Руїна», однією з основних причин руїни як трагічного явища в історії України був конфлікт між козацькою старшиною і народними масами, який ускладнювався втручанням із боку Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства та Московської держави. Крім того, учений вважав, що під Руїною у сенсі історичного періоду слід розуміти руйнацію не лише матеріального побуту, а й духовного життя в Україні, що становило новацію у тлумаченні тогочасної доби нашої історії, а отже, сприяло кращому її вивченню і зрозумінню.

Особливу увагу М.Костомаров приділив володарям гетьманської булави, зокрема їхнім моральним рисам. Приміром, підступність і брехливість гетьмана І.Бруховецького протиставляється принциповості гетьмана П.Дорошенка і т.д. Почасти такі протиставлення зумовлені манерою викладу, що притаманна вченому. Та визначальними були історичні погляди Костомарова на роль особистості в історії, зокрема щодо конфлікту тієї чи іншої постаті з народними низами та їхніми прагненнями. Такі сюжети не могли не хвилювати уми пересічного читача, не викликати у нього болю за те, що, як показав автор дослідження, у період Руїни відбувався суспільний занепад козацької України, а найголовніше – деградація провідних ідей, які, власне, освячували існування козацтва.

Отже, Костомарова «Руїна», зокрема студія про гетьманство Брюховецького, виконувала роль подразника, який викликав реакцію української читацької публіки до самоусвідомлення себе як нації (у монографії і зазначеній студії термін «нація» вживається М.Костомаровим стосовно українців досить часто, на відміну від польських, російських і деяких українських істориків, його сучасників, котрі писали про Україну). Тому доцільно нагадати, що монографія була написана автором і опублікована за несприятливих умов. Передусім ідеться про Емський акт 1876 р. – розпорядження стосовно повної заборони українського письменства, підписане імператором Олександром II у німецькому містечку Емс 30 (18) травня. Воно, крім усього іншого, призвело до утисків діяльності свідомої української інтелігенції, свавілля цензури щодо праць українознавчої тематики та репресій їхніх авторів. Як наслідок, у Костомаровому дослідженні про добу Руїни джерельний аспект дещо переважає філософський. Натомість останній вирізняється концептуальністю. Зокрема, М.Костомаров як провідний дослідник Руїни – феноменальної доби в історії України – не тільки всебічно охарактеризував її, але визначив тогочасну національну ідею українського народу, а не якоїсь окремої партії або суспільного прошарку чи діяча, метою якої було прагнення мати незалежну державу. Це свідчить про унікальний внесок Костомарова у процес формування в українців усвідомлення національної тотожності.

¹ Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 31; Смолій В. Фундатор новітнього українства // Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В.А.Смолій, Ю.А.Пінчук, О.В.Ясь. – К., 2005. – С.8.

² Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літературно-науковий вістник. – 1910. – Кн.5. – С.225.

³ Марочій П.-Р. Історія України. – К., 2007. – С.314.

⁴ Інтерв'ю Елени Шеремети с Виталием Врублевским, к 90-летию со дня рождения Владимира Васильевича Щербицкого // Факты. – 2008. – 15 февр. – С.6.

- ⁵ Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. // Собр. соч.: Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1905. – Кн.6. – Т.15. – С.5.
- ⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2006. – Т.1. – С.260.
- ⁷ Смолій В.А. Феномен українського козацтва (замість передмови) // Там само. – С.5.
- ⁸ Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С.21.
- ⁹ Там же. – С.22.
- ¹⁰ Там же. – С.26.
- ¹¹ Там же. – С.30.
- ¹² Там же. – С.31.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Там же. – С.45.
- ¹⁵ Там же. – С.46.
- ¹⁶ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С.482.
- ¹⁷ Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С.50.
- ¹⁸ Там же. – С.92.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же. – С.94.
- ²¹ Там же. – С.97.
- ²² Там же. – С.102.
- ²³ Там же. – С.104.
- ²⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Державна ідея за козацької доби. – С.265.
- ²⁵ Чухліб Т.В. Боротьба українського козацтва за об'єднання Право- та Лівобережної України // Історія українського козацтва. – Т.1. – С.441.
- ²⁶ Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С.106.
- ²⁷ Чухліб Т.В. Указ. праця. – С.441.
- ²⁸ Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С.106.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Там же. – С.114.
- ³¹ Там же. – С.116.
- ³² Чухліб Т. В. Указ. праця. – С.436.
- ³³ Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663–1687 гг. – С.117.

The article analyses M.Kostomarov's study «Brukhovetskyi's Hetman-sy» in aspect of its influence on formation of Ukrainians' national self-consciousness. Accent is made on terminology («Ruin», «political storm», «nation») etc.